

Albert Sándor: „A fővényre épített ház”. A fordításelméletek tudomány- és nyelvfilozófiai alapjai. Áron Kiadó Budapest, 2011. 325 lap.

Találó bibliai metaforát választott műve címéül Albert Sándor. Az idézet Máté ev. 7:26–27 verseiben olvasható: „Aki pedig hallja tőlem ezeket a beszédeket, de nem cselekszi, hasonló lesz a bolond emberhez, aki *fővényre* (az új fordítás szerint: *homokra*) építette a házát. És ömlött a zápor, és jöttek az

árvizek, feltámadtak a szelek, és beleütköztek abba a házba; az összeomlott, és teljesen elpusztult.” A szomorú vég azokra vonatkozik, akik hallották (hallgatták) Jézus beszédeit (konkrétan a Hegyi beszédéről van szó), de nem annak megfelelően cselekedtek. A metafora csábít, hogy a gondolatot az adott kontextus alapján továbbvigyük; így vetődhet fel a kérdés, hogy tulajdonképpen mit is kellene betartanunk, mely tényezők, milyen magatartás, mely szabályok vagy előírások be nem tartása vezet a fordítások, illetve a fordítással foglalkozó diszciplínák fővényre épített házának sorsára, avagy ez a sors – mind a fordítás elméleteire, mind pedig gyakorlatára – már eleve elrendeltetett? Ez azonban azt az igényt fejezné ki, hogy a szerzőtől követendő előírásokat várunk, nem pedig a fordítás elméleti és gyakorlati paradoxonainak és dilemmáinak részletes és körültekintő kifejtését, pedig, szerencsére, ezt kapjuk, világos megfogalmazásban, minden érdeklődő, a szerző szavát értő olvasó számára világos stílusban.

Albert Sándor ebben a szintézisnek is tekinthető munkájában, amely német nyelven is megjelent (*Übersetzung und Philosophie*. Wien, Edition Praesens 2000), valamint a Tinta Kiadó gondozásában 2003-ban kétszer is napvilágot látott *Fordítás és filozófia* című kötetének bővített és átdolgozott változata, szabályok, előírások, törvények lefektetésére nem vállalkozik, inkább a fordítás elméletének tudomány- és nyelvfilozófiai problémáiban való elmélyedésre hívja olvasóit. Így magától értetődően feloldható a bibliai szöveg szó szerinti értelmezésén alapuló paradoxon: tudniillik az épít fővényre, aki véleményt nyilvánít anélkül, hogy ismerné az adott (jelen esetben a fordítással kapcsolatos) kérdések elméleti és gyakorlati problémáit, felszínes vagy másodkézből származó ismeretek szintjén marad. A felszín(esség) pedig mindig ingatag. A szerző segíteni kívánja olvasóit maguknak az elméleteknek a megértésében, a dilemmák és megoldatlan problémák továbbgondolásában is, amit ha megteszünk, gondolkodásunkon nem vesznek erőt sem zápor, sem árvizek és szelek.

Maga a mű három fejezetből áll: 1. A fordítás elmélete a tudományfilozófia felől; 2. A fordítás elmélete a nyelvfilozófia felől; 3. A filozófiai diskurzus fordítása. A munkát a felhasznált irodalom két részre tagozódó gazdag jegyzéke zárja: 1. Források (101 tétel, amelyek között francia, német, portugál és orosz nyelvű szépirodalmi alkotások mellett filozófiai traktátusok is szerepelnek); 2. Tudományos szakirodalom (304 tétel, amely a fejezetcímeknek megfelelően a tudomány- és a nyelvfilozófia kérdéskörét öleli fel, kezdve a már klasszikusnak mondható Saussure-tól, Émile Benvenistétől Gadameren és Umberto Eco-át a 2008 és 2009 között megjelent legfrissebb külföldi és hazai tanulmányokig). A Bevezetésben a szerző külön is megemlíti két magyar kutatótól származó, a fordítás általános problémáival foglalkozó művet: Tarnóczy Lóránt Fordítókaluzát és Szabó Ede A műfordítás című munkáját, amelyek fél évszázaddal ezelőtt jelentek meg, jelezve ezzel, hogy „a fordítás általános problémáival foglalkozó mű jelenleg nem túl sok van forgalomban Magyarországon” (12; NB! Tarnóczy munkáját a bibliográfia nem tartalmazza). A szakirodalom fontosságát azért hangsúlyozom, mert ez az első kézből való tájékozódásnak és a felvetett kérdések továbbgondolásának alapfeltétele, egyúttal pedig bizonyítéka a szerző tudományos szakában való vitathatatlan jártasságának is.

Az alapproblémát Albert Sándor már a Bevezetésben summázza. Felhívja a figyelmet arra a tényre, hogy bár az emberben támadhat olyan benyomás is, hogy a témáról már mindent megírtak, mégis „furcsa hiányérzet kezd kialakulni benne” (ti. a szerzőben és az olvasóban is), hogy míg „a fordításról szóló beszéd, a traduktológia szüntelenül gyarapodik..., addig az az alap, amelyre ennek az elméleti diskurzusnak épülnie kellene, vagyis a leírás, a traduktográfia szintje alig van kidolgozva, és összemosisodik a kontrasztív grammatikával, a stilisztikával és a fordításkritikával, nincs tehát elkülönítve egymástól a leírás (a *graphos*), a kritika (a *kritiké*) és a róla szóló beszéd, értekezés (a *logos*) három szintje” (9–10). Szellemesen és találóan hivatkozik Kornis Gyula egy 1922-ből való megállapítására, miszerint a tudományok fejlődését nagyban gátolta az a körülmény, hogy „a magyarázatra való törekvés [sokszor; az én betoldásom, Ny. I.] megelőzte [és napjainkban is megelőzi; az én betoldásom, Ny. I.] maguknak a magyarázandó tényeknek pontos elemzését és leírását” (10; Kornis kurzíválása).

Az említetteknek megfelelően következtetéseit minden esetben nyelvi tények ismertetésének és beható elemzésének alapján vonja le. Először is az egy nyelven belüli és a nyelvek közötti fordítás definícióit ismerteti, majd tisztázza, hogy fordításon „írásban történő nyelvi tevékenységet” (a szerző kurzíválása) ért, nem foglalkozik sem a tolmácsolással, sem a filmfelíratozással, és gépi fordítás-

sal kapcsolatos kérdéseket is „alig-alig” érint. Érdekes a gépi és az emberi fordítás közötti különbség meghatározása: ha egy gép egymás után számtalanszor lefordít egy szöveget, a célnyelvi szövegek minden alkalommal meg fognak egyezni, ha viszont ember teszi ugyanezt, a célnyelvi szövegek „soha nem lesznek teljesen egyformák, sem teljesen különbözőek” (15; a szerző kurzíválása). Megállapítását – egyebek mellett – Erich Maria Remarque *L'île d'Espérance* (A reménység szigete) című regénye német (Zeit zu leben und Zeit zu sterben 'Az élet és a halál órája') és magyar (Szerelem és halál órája) fordításának címe közötti különbséggel is illusztrálja. Ilyesmire a gép nem képes.

Az első fejezet magának a diszciplinának az elnevezéséről és a fordításmeghatározásokról szól. Az első kérdést illetően szerencsésebbnek tartja az angol „translation studies” vagy „translatology” elnevezést, mint a „-tudomány” utótagúakat („fordítástudomány, Übersetzungswissenschaft”), amelyek esetében a *tudomány* terminusnak természetesen nem a mai jelentést tulajdonítjuk. Érdekesen megy végig a görög, latin, francia, német és angol definíciókon, meggyőzően mutat rá a terminusok eredeti (szövelemzésre épített) jelentéseire, ami – esetleg más európai nyelvek kifejezéseinek bevonásával – továbbgondolásra érdemes eredményekre is vezethet. A fordításnak nincs mindenki által elfogadott definíciója, minden meghatározásban felismerhető azonban az úgynevezett normatív árnyalat, mivel „a kutatók többségének figyelme az »ekvivalencia« fogalmának normatív feltárására irányul” (23), és a teljes értékű megfelelésben, az eredeti szöveg tartalmának *teljes és pontos visszaadásában* látja a fordítás feladatát (i. h.).

Ezt szemléleti háttérrel tükrözi – egyebek mellett – egy Schopenhauertől származó szkeptikus minősítés is: „Fast nie kann man irgend eine charakteristische, prägnante, bedeutsame Periode aus einer Sprache in die andere so übertragen [érdekes a terminus; Ny. I.], dass sie genau und vollkommen dieselbe Wirkung täte” ('Szinte soha nem lehet egy jellegzetes, pregnáns és jelentős mondatot egyik nyelvről a másikra átültetni úgy, hogy az pontosan és teljes mértékben ugyanazt a hatást gyakorolja'), majd a végkövetkeztetés: „Eine Bibliothek von Übersetzungen gleicht einer Gemäldegalerie von Kopien” ('Egy fordításokból álló könyvtár másolatokból álló képtárra hasonlít' (Parerga und Paralipomena. XXV, 309; idézi Dengl János: *Magyar nyelvhelyesség és magyar stílus*. Budapest, 1937, 11). A legújabb kézikönyvek is hasonló felfogáson alapuló definíciókat közölnek, például a Hadumod Bußman szekesztette *Lexikon der Sprachwissenschaft*, amely a fogalom értelmezését három szemponthoz igazítja: tágabb értelemben: Übertragung eines Textes aus einer Ausgangssprache in eine Zielsprache; ('Egy szövegnek kiinduló nyelvből célnyelvre történő átültetése'); szűkebb értelemben: schriftliche Übertragung, im Unterschied zum mündlichen ('írásbeli és szóbeli fordítás'; tkp. metodikailag nem is tesz lényegi különbséget fordítás és tolmácsolás között), továbbá: im Fremdsprachenunterricht, tehát az idegen nyelv tanulásában bevezetett gyakorlat- és vizsgaforma (Bußmann 2002).

Albert Sándor viszonylag részletesen foglalkozik a definíció kérdésével. Felteszi a kérdést, érdemes-e egyáltalán valamely jelenség vizsgálatában definícióból kiindulni, hiszen egy ilyen eljárás magában rejti a veszélyt, hogy „a vizsgálat során igyekszünk majd e definícióhoz tartani magunkat, gondolkodásunkat megpróbáljuk mintegy hozzáigazítani ehhez a definícióhoz, és így gondolkodásunk kereteit akarva-akaratlanul már ki is jelöli saját definíciónk” (26).

A definíció tekintetében meg kell jegyeznem, hogy korábbi általános témájú munkákban, például a különböző diszciplinák tanulóihoz vagy művelőihez szóló „Bevezetésekben” tekintélyes kutatók meglegedtek a szóban forgó diszciplína *tárgyának* pontos megjelölésével, amelyből a tanuló vagy az olvasó akár maga is alkothat meghatározást, anélkül, hogy az gondolatait befolyásolná, vagy már eleve meghatározott irányba terelné. Tanulságos e tekintetben az, amit Wilamowitz-Moellendorf a filológia értelmezéséről ebben a megközelítésben mond (U. von Wilamowitz-Moellendorf: *Geschichte der Philologie*. Nachdruck der 3. Auflage [1927]. B. G. Teubner Verlagsgesellschaft, Leipzig, 1959, 1.). A definícióalkotás problémájáról szólva a szerző idézi Saussure-t, aki szerint „hiábavaló minden olyan módszer, amely egy szóra vonatkozóan jön létre; rossz módszer a dolgok meghatározásakor szavakból kiindulni” (29). Magam úgy vélem azonban, hogy megbízhatóbb kiindulási pont, mint egy-egy (esetleg terminussá is vált) szó eredete, nem létezik, hiszen éppen az eredet, a szóhoz keletkezése idején fűződő világkép alapján tudjuk, ha ugyan tudjuk, a kiinduló jelentést rekonstruálni, és hogy azután ez miképp és miért módosult, mely konkrét fogalom nyelvi kifejezése szolgáltat később terminusok vagy új konkrét, illetve elvont fogalmak kifejezésének alapjául, ennek kiderítése, illetve nyomon követése már a nyelvtörténet feladata. A *fordítás* szó is konkrét képzethez, nevezetesen az

„átvitel, áthordás, megfordítás, átültetés” képéhez kapcsolódik, például a horvátban a 16. századtól a magyar *fordít* tükörszavaként az azonos jelentésű *obrnuti* volt használatos.

Érdekesek és továbbgondolásra érdemesek a tökéletes fordításról és a „tökéletes nyelvről” szóló eszmefuttatások (29–33).

Az első fejezet (33–59) olyan alapfogalmak tisztázásával foglalkozik, mint „elmélet”, „fordítás”, „a fordítás elmélete”. A szerző a fogalmak meghatározásában eredeti jelentésükből indul ki. Különösen érdekes a „teória” jelentéskörének bemutatása. Itt Albert Sándor azt emeli ki, hogy a görög szónak sok jelentése volt, és elvont fogalmi jelentése, illetve erre a jelentésre való korlátozódása a latin *contemplatio* hatására alakult ki.

Közismert tény, hogy az indoeurópai tövek többségének szerteágazó (vagy jobban mondva: szerteágaztatható, szerteágazásra alkalmas) jelentésköre volt, és ez adott esetben segítséget jelent egyes későbbi szövegek mondanivalójának pontos megértésében. Így például a „tökéletes” fogalmat a görög *télōsból* (‘cél’) képzett *teleios* melléknév fejezi ki. A szó rekonstruált töve meghatározó elemként hordozta magában a valamilyen irányba történő *mozgás* képzetét. Több helyen fordul elő a Bibliában, többek között a Mt 5:48-ban, amely olyan teljesíthetetlen követelményt állít az ember elé, hogy olyan tökéletes legyen, mint a mennyei Atya. A görög eredetit az európai nyelvek többsége befejezettséget, statikus állapotot kifejező part. perf. pass. alakkal adja vissza (*perfectus*, *vollkommen*, *съвършенъ*), holott nem is állapotról van szó, hanem valamely cél felé töre tudatos mozgásról. Az eredeti(nek tekinthető) világkép tehát döntő.

A fordításelmélet és a fordítási gyakorlat viszonyát taglaló rész (41–51), valamint a „Fordításelmélet, de milyen fordításé?” (53–61) ismét felveti az eredeti szöveg és a fordítás egyezésének kérdését, visszatérve ezzel a megfelel(tet)ési normához. A kiragadott Balzac-mondat (53–4) szemléletesen és meggyőzően mutatja be a Benedek Marcell-féle szabad (és szellemes) fordítását és vele párhuzamosan a szó szerinti átültetést, valamint közli az olasz, a német és az orosz fordítást is. Ha valaki a magyar fordításról azt állítaná, hogy az nem lehet fordítás az eredetinek, akkor ez „a káros normativizmusba való visszasüllyedést” (54) jelentené. Tehát – vonja le Albert Sándor a következtetést – nem a fordításelméletnek kell *eldöntenie* „azt a kérdést, hogy két különböző nyelvű mondat, szövegrész vagy szöveg egymás fordítása-e” (57). További tanulságokat is levon, amelyek szerint nem célszerű a fordításhoz – amint már említettük – előre definiált kategóriák szerint közelíteni, mivel sok kritérium szolgálhat alapul két nyelvi egység egymással való megfeleltetésének, és nem minden megfeleltetés tekinthető ekvivalenciának. „A fordítást a tartalom és a kifejezés *viszonylagos* függetlensége teszi lehetővé, ami azt implicálja (és amit empirikusan implicál az), hogy *egy tartalmat egy tőle radikálisan különböző kifejezésbe (formába) is át lehet tenni*” (61). Kérdés, mit ért a szerző „radikális különbözősége”-n? Példái meggyőznek magáról a ténymegállapításról, mégis igényelnék legalább egy tágabb értelmű definíciót erre a fogalomra, annak dacára, hogy félő, hogy ebben az esetben megint a normativizmusba süllyednénk.

A második fejezet kiemelt kérdéseit a fordítás paradoxonjai: a fordíthatóság/fordíthatatlanság alkotják (a „fordíthatatlan szó”, „fordíthatatlan mondat” és „fordíthatatlan vers” fogalmának értelmezése, az ekvivalencia, a fordítási folyamat ideális modellje és a fordítási hiba). A fordítás paradoxonjai között megemlíti azt a kérdést, mit is fordít a fordító, szavakat, mondatokat vagy szövegeket? Ma inkább a szöveg kerül előtérbe, hiszen „a fordító [...] mindig szövegeket fordít, de a nyelv lineáris jellege miatt *tevékenységének egyetlen pillanatában sem fordítja a teljes szöveget*: mindig csak egyes szavakat, mondatokat, kifejezéseket [...] fordít” (67). Lábjegyzetben hivatkozik Timár György Petőfi-fordításokról alkotott véleményére, hogy tudniillik „Petőfi nem egyszerű lesz a fordításban, hanem szimpla”. Itt nem egészen világos, mit is ért az idézett mondat szerzője egyszerűsége és szimplaságon. Albert Sándor hivatkozik Jacques Derrida *Des tours de Babel* című tanulmányának amerikai fordítójára, aki már a cím visszaadásánál megakadt, éppen azért, mivel túlságosan is jól értette: „A *des* jelentése *some*, de jelenti azt is, hogy *of the*, *from the* vagy *about the*. A *tours* lehet *towers*, *twists*, *tricks*, *turns* vagy *tropes*, például egy beszéd ’fordulatban’. A *des* és a *tours* együtt kiolvasva *détour*-nak hangzik, ami elfordulást, kitérőt jelent [...] A végeredmény: a cím nincs lefordítva, az angol szöveg címe megegyezik a francia eredetiével.” Mindez persze abból adódik, hogy a francia cím „homofónián és homonímián alapuló nyelvi játéka révén többféleképpen is olvasható” (67–8). Részletesen bemutat és elemez egy másik paradoxont is, tudniillik, hogy minél pontosabb egy fordítás nyelvi szempontból, annál pontatlanabbá válik mint szöveg.

A felvetett kérdéssel kapcsolatban két fontos következtetésre jut: 1. Nem minden szöveg

irodalmi alkotás. Vannak könnyebben és nehezebben fordítható szövegek. 2. Minél fordíthatatlabbnak minősül egy alkotás, annál többen próbálkoznak a fordításával (közismert példa Goethe Vándor éji dala vagy Poe A holló című verse). Részletesen foglalkozik a fordíthatatlanság kategóriájával, négy fő kérdés köré csoportosítva gondolatait. 1. A fordíthatatlanság a nyelv (langue) vagy a szöveg (discours) specifikuma-e? 2. Mi a forrásnyelv(i szöveg) fordíthatatlan eleme? 3. Miből erednek a fordíthatatlan elemek? 4. Lehetséges-e ezeket a „fordíthatatlan” elemeket mégis lefordítani? A nyelvészet és a fordításelmélet főbb opozícióinak tárgyalása után a „fordíthatatlan” szó, mondat és vers kérdésével foglalkozik. Ez a könyvnek elméleti és gyakorlati elemzés tekintetében is a legélvezetesebb, kimondottan szórakoztató része. A fordíthatatlan szavak közül részletekbe menően elmerül a portugál *saudade* szó jelentésének elemzésében, amely „a portugál kultúra egyik megkerülhetetlen alapfogalma, mely nem csupán az irodalmi alkotásokban, hanem a mindennapi nyelvhasználatban is gyakran előfordul” (87). A *solitudo* ’egyedüllet, magány’ szóból eredeztethető *saudade* jelentése azonban jóval összetettebb; magyar (részleges vagy kontextusfüggő) megfelelői *vágyódás, melábul, bánkódás, szomorkodás, nosztalgia* stb. lehetnek. Fordíthatatlanság helyett helyénvalóbb itt – mint említettük – a szöveggörnyezettől való függőségről beszélnünk, minthogy „az esetek túlnyomó részében találunk a helyén valamilyen célnyelvi megfelelőt, ez azonban legtöbbször nem (vagy csupán részben) esik egybe a szótárak által megadott jelentésekkel” (89). Világos tehát, hogy a szótár csak akkor segít, ha használója megfelelő ismeretekkel rendelkezik. Vajon le lehetne ezzel a szóval, illetve valamelyik származékával fordítani például Vörösmarty A merengőhöz című versét, illetve csak a verscímét? A „lefordíthatatlan” szavak két következtetéshez vezetnek: 1. a szó alapjelentése évszázadok folyamán sem változik jelentősen; 2. a szövegek szintjén azonban „a vártnál is nagyobb változatosságot mutat” (95), ebből adódik, hogy a leíró fordítástudománynak nagyobb figyelmet kellene fordítania az úgynevezett diszkurzív szinonimitás vizsgálatára. A „fordíthatatlan mondat” problémájának kifejtésében Saint-Exupéry egy mondatából indul ki: *S’il vous plaît [...] dessine-moi un mouton!* ’Légy szíves, rajzolj nekem egy bárányt’. Ebben a mondatban, illetve fordításaiban a magázás és a tegezés fordításának vannak az eredeti kifejezés teljes visszaadását illetően nem elhanyagolható következményei (97). Részletesen szól még a szójátékokról, valamint egyéb mondat szintű fordítási dilemmaokról.

Természetesen a helyes fordításhoz a szerző szándékának, az adott helyzetnek ismeretén kívül a célnyelv grammatikai lehetőségei is szükségesek. Albert Sándor megemlíti, hogy Saint-Exupérynek azt a szándékát, hogy a kis herceg szavai azt is érzékeltetni hivatottak, hogy ő egy másik bolygóról kerülve a Földre, nem ismeri a szokásos udvariassági formulákat, ami természetesen érthető, ám azt a képességet vagy invenciót, hogy a fordító ezt a pusztá szövegből felismerje, megtanulni nem lehet. Ez az a plusz, amely még részletes körülírással sem megfogható, és amely nélkül valaki jó fordító nem lehet. A „fordíthatatlan” vers példaként Matsuo Basho, 17. századi japán haikuköltő legismertebb haikuját idézi, elemezve annak hét magyar, több angol és más nyelvű fordítását (114–29). A módszereket tárgyaló részben különösen érdekfeszítő, amit megfelelő szövegegybevetés alapján a metaforák fordításáról ír. A szerző itt leginkább támaszkodhat az olvasó előzetes ismereteire, hiszen stilisztikát bizonyos szinten mindenki tanult, a jól megválasztott példaszövegek azonban még konkrétabbá teszik az egyes nyelvek világképéből adódó különbségeket.

Az ekvivalencia „illúziója” alfejezetcím világosan utal rá, hogy ez „a fordításelmélet valószerűleg legvitatottabb, legellentmondásosabb kategóriája, amelynek vizsgálatával szakkönyvek, cikkek ezrei foglalkoznak” (152). Vitára indítóak a 163–4. oldalon közölt, az ekvivalencia fogalmával foglalkozó teorémák. Abban feltétlenül igaza van a szerzőnek, hogy „a kontrasztív nyelvészeti elemzések dekontextualizált, sokszor *szándékosan nem életszerű*, »művi úton« létrehozott példamondatait mindig valamilyen nyelvi (grammatikai) jelenséget *illusztrálnak*, ezért a másik nyelven megadott megfelelőjük (»fordításuk«) még teljes mondatok esetében sem minősülhet *fordítási ekvivalenciájának*. Az ilyen nyelvi példák a *megfeleltetés* kategóriájába tartoznak” (163). Ilyen példákkal mind a leíró, mind a történeti nyelvészet művelői szép számmal élnek. Felvetődhet persze a kérdés, mit jelent ilyen esetekben kissé pontosabban a dekontextualizálás?

A második részt A fordítási folyamat ideális modellje és A fordítási „hiba” című alfejezetek zárják.

A harmadik fejezet a filozófiai diskurzus fordításának kérdéseivel foglalkozik. Hasznos és szemléletes a két heideggeri neologizmus: *die Jemeinigkeit* ’mindenkori ényemvalóság’ és *die Furchsamkeit* ’félelemmel telítettség’ tizenöt nyelvre való fordítását bemutató táblázat (271–2).

Albert Sándor könyve, amennyire mint nyelvész és műélvező is értékelni tudom, áttekinthetően tagolt, világos felépítésű munka. A tiszta és érthető megfogalmazás ellenére sem könnyű olvasmány, amelyet a téma összetettségéből és a felvetett, több diszciplínát is hosszú évtizedek óta foglalkoztató kérdések összefoglalására (is) irányuló törekvés eredményez. Maga a könyv nem „fővényre épített ház”, mivel a szakirodalom és a példaként idézett szövegek nyelvismeretének aranyfedezete áll mögötte. Ajánlom az érdeklődők legszélesebb körének: egyetemi hallgatóknak, doktoranduszoknak, gyakorló fordítóknak és műfordítóknak egyaránt.

Nyomárkay István

akadémikus

ELTE BTK

Szláv és Balti Filológiai Intézet